

25. Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.– Kraków : Platan, 2002. – 98 s. – (Seria : Świadcstwa minionych wieków).
26. Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696 / J. W. Wołoszyn. – Warszawa : Semper, 2003. – 329 s.

Пришляк Ольга. Гадячський договір 1658 г.: попытка українсько-польського міжконфесійного діалогу. В статті розглядається спроба вирішення релігійного питання в час підготовки, підписання та ратифікації Гадячського трактату 1658 г. між Войском Запорозьким та Речю Посполитою. Показано складність процесу досягнення конфесійного згоди між представниками вищої політичної та релігійної еліти козацького Гетьманату та Речі Посполитою. Визначено компромісний характер проекту реформи Речі Посполитою на федерацію «трьох народів»: польського, литовського та українського – за рахунок рівності прав та православної та римсько-католицької церквою та ліквідації греко-католицької конфесії на території запланованого Великого князівства Руського. На основі архівних публікацій та історичних досліджень доповнено дані та підкреслено важливість конфесійних аспектів для реалізації Гадячського договору.

Ключевые слова: релігія, конфесія, договір, міжнародні відносини, козацький Гетьманат, Войско Запорозьке, Речь Посполитая, Велике князівство Руське, Гадячський трактат.

Pryshliak, Olha. Hadiach Agreement 1658: an Attempt of the Ukrainian-Polish Interfaith Dialogue. The article examines an attempt to resolve a religious issue during the preparation, signing and ratification of the Hadiach agreement in 1658 between the Zaporozhian Host and the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita). The complexity of the process of confessional consent between representatives of the highest political and religious elite of the Cossack Hetmanate and Polish-Lithuanian Commonwealth is shown. The compromise character of the project for the transformation of the Polish-Lithuanian Commonwealth into a federation of «three nations» was defined: Polish, Lithuanian and Ukrainian at the expense of the equation by rights of the Orthodox and Roman Catholic churches and the liquidation of the Greek-Catholic confession on the territory of the planned Grand Duchy of Rus'. On the basis of archival publications and new historical research information was added and emphasized the importance of the confessional aspects for implementation of the Hadiach agreement.

Key words: religion, confession, treaty, international relations, Cossack Hetmanate, Zaporozhian Host, Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita), Grand Duchy of Rus', Hadiach agreement.

Статтю подано до редколегії
28.04.2017 р.

УДК 94(477.8)''17'':316.66-057.6

Оксана Карліна

Соціальний склад мешканців міських поселень Волинської губернії наприкінці XVIII ст.

На підставі аналізу «Географічного та економічного опису Волинської губернії 1798 р.» розкрито соціальний склад мешканців міських поселень після приєднання краю до Російської імперії. Зроблено висновок про збереження наприкінці XVIII ст. у містах і містечках новоутвореної губернії основних станів, характерних і для попереднього періоду. Однак під впливом соціальної політики Російської імперії, спрямованої на визначення того, яку групу населення потрібно внести в реєстр обтяжених подушним податком, а яку з нього виключити, соціальні межі між станами поступово розмивалися. Уключення до податного стану міщан призводило до зниження їхнього юридичного статусу. У кінці XVIII ст. закладено основу для формування різних соціальних груп серед міської людності Волині.

Ключові слова: Волинська губернія, міські поселення, поземельний перепис, соціальний стан, соціальна група.

Постановка наукової проблеми та її значення. Приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. стало причиною об'єктивного процесу трансформації соціального статусу представників кожного з трьох станів, які склались у Речі Посполитій (шляхти, міщан і селян). Зміни в

соціальної структурі мешканців Волині започаткувала реєстрація нових підданих із допомогою кількох переписів, які організувала влада на межі XVIII та XIX ст. Вплив цих переписів на державну політику в галузі перебудови соціальної перебудови суспільства був вагомий. Використовуючи кількісні результати поземельних і подвірних описів, уряд планував та реалізував заходи, спрямовані на інкорпорацію правобережних українських земель до складу імперії.

Мета наукової розвідки – показати соціальну ідентифікацію складу мешканців волинських міст і містечок наприкінці XVIII ст., опираючись на аналіз «Географічного та економічного опису Волинської губернії 1798 р.».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Від кінця XVIII ст. на Волині (відповідно до адміністративної практики в Російській імперії) містом називався населений пункт, визнаний таким державою. Офіційні міста мали різні ранги: губернські, повітові та неповітові, по-іншому – заштатні, тобто міста, які не були центрами округи або повіту. До 1860-х років до міських поселень (але не до міст) належали містечка на території, приєднаній унаслідок поділів речі Посполитої.

Визнання того чи іншого населеного пункту містом не вело до виокремлення його ні в юридичному, ні в економічному значенні, а залежало від потреб адміністративно-територіального поділу. Тому, згідно з указами від 22 травня й 5 липня 1795 р., у Волинській губернії поселення, у яких розміщувалися губернські та повітові органи управління, називалися містами, а решта міських поселень – містечками [15, с. 701; 13, с. 728]. П'ять повітових міст (Дубно, Острог, Заслав, Старокосятинів і Рівне) та всі містечка перебували в приватній власності. Вони відігравали роль торгово-ремісничих центрів магнатських володінь, багато з них мали королівські грамоти на проведення ярмарків і торгів та користувалися певними елементами міського самоврядування. Мешканці повітових міст отримали права, визначені в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» («Жалуваній грамоті містам») 1785 р.

Для з'ясування комплексу питань, пов'язаних із соціальною поліструктурністю міських мешканців (співвідношення різних груп у спектрі соціально-професійної, внутрістанової, етносоціальної, соціально-релігійної структур міської людності) на час приєднання Волині до Російської імперії, звернемося до архівних джерел. Одним із найперших ґрунтовних переписів населення є «Географічний та економічний опис Волинської губернії 1798 р.» [18], складений відповідно до указу сенату від 10 квітня 1798 р. [11, с. 187–189] на вірогідній джерельній базі [див.: 1; 2, с. 84]. Ще в грудні 1792 р. командував російських військ у Правобережній Україні, генерал-губернатор приєднаних земель Михайло Кречетніков отримав наказ зібрати інформацію про нові території та скласти карту, яка би містила фізичну, гідрологічну, сільськогосподарську й промислову характеристики краю. Для виконання цього завдання потрібно було залучити офіцерів Генерального штабу, які перебували в складі війська [14, с. 388–391].

Камеральний опис приєднаних земель продовжено за наступника М. Кречетнікова – генерал-губернатора мінського, ізяславського і брацлавського Тимофія Тутолміна. Також базою для «Опису» послужили матеріали V-ї ревізії (перепису податного населення), оголошеної указом від 23 червня 1794 р. [16, с. 529]. Канцелярія Т. Тутолміна розробила «Настанови» («Руководство») для належного проведення перепису, у яких ураховано соціально-економічні й політичні особливості Правобережної України, зумовлені її тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої» [9, с. 96].

При проведенні ревізії в 1795 р. збережено старий поділ людності на християн та євреїв і введено чинний у Росії поділ на два стани – вільних та невільних. До вільного стану віднесено шляхтичів, на яких поширювалися права російського дворянства; людність коронних міст, поділена на стан купців і міщан; іноземці та євреї, зараховані до міських жителів. Невільний стан склали селяни в поміщицьких маєтках і жителі-християни, за винятком шляхти, приватних міст і містечок. У ревізьких «сказках» їх записали в кріпосний стан як підданих власника всупереч різним привілеям, які польські королі дали приватним міським поселенням. Тодішнє розуміння права власності на землю в Росії охоплювало й кріпосне право над людністю, котра обробляє цю землю. Тому той, хто власноручно обробляв землю, повинен бути прикріплений до землі на користь того, хто був її власником. Такий підхід до поділу людності на стани й соціальні групи застосовано в ході перепису населення Волинської губернії наприкінці XVIII ст.

В «Описі» 1798 р. фіксовано 146 міських поселень (12 міст і 134 містечка) і аж 3380 поселень сільського типу: села, «деревни», «сельцы», а також майдани, рудні й поташні буди, де організовано

не лише видобуток заліза чи виробництво поташу, але й постійно мешкали люди, зараховані переважно до стану особисто залежних селян (див. табл. 1). Із подимного реєстру 1776 р. відомо, що у Волинському воєводстві нараховувалося 103 міста й містечка та 984 села [підраховано за: 27, с. 318–348]. Отже, відбулося відносно зменшення кількості міст і містечок, що можна пояснити зарахуванням деяких містечок (наприклад Боремеля Дубенського повіту, Жидичина Луцького, Поворська Ковельського, Губкова Рівненського повіту та ін.) до переліку сіл.

Таблиця 1

Кількість міст і містечок, міського й сільського населення Волинської губернії в 1798 р.*

№ з/п	Повіт	Усього населених пунктів	У тому числі		Усього жителів	У тому числі мешканців міських поселень	
			міст і містечок	сільських поселень		осіб	%
1	Володимир-Волинський	418	13	405	110 215	9291	8,43
2	Дубенський	323	19	304	104 906	18 889	18,01
3	Житомирський	241	14	227	93 930	26 944	28,69
4	Заславський	221	8	213	85 810	18 496	21,55
5	Ковельський	286	16	270	81 536	10 545	12,93
6	Кременецький	256	12	244	90 542	12 482	13,79
7	Луцький	338	12	326	83 098	12 329	14,84
8	Новоград-Волинський	275	11	264	89 017	17 665	19,84
9	Овруцький	501	12	489	85 050	6 628	7,79
10	Острозький	213	8	205	82 455	11 338	13,75
11	Рівненський	282	12	270	86 564	12 284	14,19
12	Старокостянтинівський	172	9	163	84 875	15 709	18,51
	Разом	3526	146	3380	1 077 998	172 600	16,01

*Складено за: [18].

Найвищий рівень концентрації міського населення спостерігали в Житомирському й Заславському повітах, де в містах і містечках мешкало, відповідно, 27 і 22 % людності повіту. Найменше міських жителів було в Овруцькому та Володимир-Волинському повітах. Загалом у Волинській губернії мешканці міст і містечок склали всього 16 % населення губернії.

Наприкінці XVIII ст. найбільш залюдненими були такі повітові центри: Дубно – 6535 осіб, Житомир – 5419, Старокостянтинів – 4581, Заслав – 4566, Острог – 4098, а також Бердичів – 4815 осіб, Любар – 4556, Корець – 4706 і Полонне – 4954 особи – поселення, названі в «Описі» містечками. За рівнем розвитку ремесла й торгівлі вони не відрізнялися від міст, навіть перевищували їх.

За кількістю мешканців міські поселення Волинської губернії 1798 р. можна класифікувати на кілька типів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація міст і містечок Волинської губернії 1798 р.*

Кількість осіб	До 500	501–1000	1001–2000	2001–4000	4001–5000	Понад 5000	Разом
Кількість міст і містечок	42	46	36	13	7	2	146
Відсоток	28,7	31,5	24,7	8,9	4,8	1,4	100,0

* За кількістю населення

* Складено за: [18].

Як бачимо, наприкінці XVIII ст. близько 60 % міських поселень (а це винятково містечка) мали не більше тисячі мешканців; ще в четверті з них кількість жителів не перевищувала двох тисяч осіб; лише населення Дубна й Житомира переважало 5 тис. осіб.

В «Описі» 1798 р. серед мешканців міст і містечок виділено такі соціальні стани та групи: купці, міщани, духовенство, шляхта, вільні люди, цигани та іноземці (див. табл. 2). Цей перелік не збігається з тим, що міститься в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. Хоча базовий закон дає визначення особистих, майнових і корпоративних прав міських мешканців, але в ньому немає однозначного тлумачення того, хто такі «міські обивателі». Вони поділені на шість категорій: 1) ті, хто в місті мав нерухомість («дом, или иное строение, или место, или землю»); 2) гільдійські купці; 3) цехові ремісники (майстри, підмайстри, учні); 4) іногородні та іноземні «гості»; 5) імениті «граждани»; 6) посадські (тобто «в том городе старожилы, или поселившиеся, или родившиеся, кои [...] промыслом, рукоделием или работою кормятся в том городе») [4, с. 358–384]. Серед цих категорій відсутні «міщани», оскільки в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» термін «міщани» мав одразу три значення: міські «обивателі», середнього стану люди, дрібні торговці й ремісники [4, с. 367].

Таблиця 3

Соціальні стани та групи міського населення Волинської губернії в 1798 р.*

Повіт	Кількість міст і містечок	Усього населення в містах і містечках	У тому числі							
			купці	міщани	духовенство	селяни	шляхта	вільні люди	цигани	іноземці
Володимир-Волинський	13	10 902	15	3 330	193	6 292	584	481	7	-
		100,00	0,14	30,55	1,77	57,71	5,36	4,41	0,06	
Дубенський	19	18 889	52	7 169	383	9 693	795	778	19	-
		100,00	0,27	37,95	2,03	51,32	4,21	4,12	0,10	-
Житомирський	14	26 944	140	7 633	383	13 166	4 757	444	10	411
		100,00	0,52	28,33	1,42	48,86	17,66	1,65	0,04	1,52
Заславський	8	18 496	18	3 461	280	12 726	1 548	395	-	68
		100,00	0,10	18,71	1,51	68,80	8,37	2,14	-	0,37
Ковельський	16	10 545	11	3 841	197	5 704	623	163	6	-
		100,00	0,10	36,43	1,87	54,09	5,91	1,55	0,05	-
Кременецький	12	12 482	34	5 659	243	6 112	412	-	22	-
		100,00	0,27	45,34	1,94	48,97	3,30	-	0,18	-
Луцький	11	12 112	9	5 472	291	5 348	662	330	-	-
		100,00	0,07	45,19	2,40	44,15	5,48	2,71	-	-
Новоград-Волинський	11	17 665	19	2 718	291	12 181	1 223	1 214	19	-
		100,00	0,11	15,38	1,65	68,96	6,92	6,87	0,11	-
Рівненський	12	12 284	10	2 876	180	7 598	654	931	-	35
		100,00	0,08	23,41	1,47	61,85	5,32	7,58	-	0,28
Овруцький	12	6 628	47	1 619	154	4 389	330	51	38	-
		100,00	0,71	24,43	2,32	66,22	4,98	0,77	0,57	-
Острозький	9	11 338	46	4 363	295	4 964	1 192	478	-	-
		100,00	0,41	38,48	2,60	43,78	10,51	4,22	-	-
Старокостянтинівський	9	15 709	16	3 883	195	10 808	787	9	11	-
		100,00	0,10	24,72	1,24	68,80	5,01	0,06	0,07	-
Разом	146	173 994	417	52 024	3 085	98 981	13 567	5 274	132	514
		100,00	0,24	29,90	1,77	56,89	7,80	3,03	0,08	0,29

*Складено за: [18].

Загалом населення міст Російської імперії у XVIII ст. поділялося на дві групи: внесені до ревізького перепису міські мешканці як платники подушного податку та непостійне незареєстроване населення, яке складалося з дворян, чиновників, духовенства («білого» й «чорного»), поміщицьких і

державних селян, розквартированих у місті військових. Отже, міщанами називаємо осіб, яких офіційно зараховували до міщанського стану, тобто тих, чия приналежність до міщан того чи іншого міста (містечка) була зафіксована в ревізьких «сказках» і виявлялась у сплаті подушного податку. Представники цього стану, хоча формально й були рівними перед законом, складали багато страт. Ця стратифікація зумовлена різноманітністю господарської діяльності: дрібне підприємництво, городництво, ремесло, перевезення, робота домашньої прислуги тощо.

У структурі міського населення Волинської губернії міщани складали майже 30 %, але в різних повітах цей показник коливався від 19 до 45 % (див. табл. 2). Також суттєво відрізнялася кількість міщан у повітових містах, де вони створювали найбільшу соціальну групу серед мешканців (56 %), і в містечках, у яких міщан нараховувалося всього 22 % (див. табл. 3, 4).

Серед міщан переважали євреї, яким указом від 23 червня 1794 р. дозволялося займатися торгівлею й промислами. Ті з них, котрі мешкали в селах, мали бути внесені в міські книги повітових міст і підпорядковані магістратам, а згодом переселені в повітові міста [12, с. 694–695]. Наприклад, у 22 селах Житомирського повіту мешкало по одній-дві родини євреїв (усього 144 особи), зайнятих у корчмарстві (підрховано за: [18, ч. 1]). Усіх їх зараховано до міщан. У Волинській губернії єврейська людність була численною; у Речі Посполитій мала своє самоврядування у формі кагалів. Євреї заселяли переважно містечка, а частина з них мешкала в селах, займаючись ремеслом і дрібною торгівлею.

Таблиця 4

Соціальна структура повітових міст Волинської губернії в 1798 р.*

Місто	Усього населення	У тому числі							
		купці	міщани	духовенство	селяни	пшляхта	вільні люди	цигани	Іноземці
Володимир-Волинський	3450	12	1 498	57	1 527	204	152	-	-
	100,00	0,35	43,42	1,65	44,27	5,91	4,40	-	-
Дубно	6535	49	3 602	55	1 885	347	578	19	-
	100,00	0,75	55,12	0,84	28,85	5,31	8,84	0,29	-
Житомир	5419	34	3 344	53	258	1 666	7	-	57
	100,00	0,63	61,71	0,98	4,76	30,74	0,13	-	1,05
Заслав	4566	18	1 659	56	1 907	661	218	-	47
	100,00	0,39	36,33	1,23	41,77	14,48	4,77	-	1,03
Ковель	1 674	11	1 289	16	96	216	46	-	-
	100,00	0,66	77,00	0,96	5,73	12,90	2,75	-	-
Кременець	3528	34	3 228	65	97	104	-	-	-
	100,00	0,96	91,50	1,84	2,75	2,95	-	-	-
Луцьк	2349	9	1 563	151	-	403	223	-	-
	100,00	0,38	66,54	6,43	-	17,16	9,49	-	-
Новоград-Волинський	1928	5	642	15	909	131	222	4	-
	100,00	0,26	33,30	0,78	47,15	6,79	11,51	0,21	-
Рівне	2638	7	977	32	1 206	195	186	-	35
	100,00	0,27	37,04	1,21	45,72	7,39	7,05	-	1,33
Овруч	852	47	571	30	6	147	13	38	-
	100,00	5,52	67,02	3,52	0,70	17,25	1,53	4,46	-
Острог	4 098	46	3 193	117	270	170	301	-	-
	100,00	1,12	77,92	2,86	6,59	4,15	7,35	-	-
Старокостянтинів	4581	16	1 714	53	2 622	176	-	-	-
	100,00	0,35	37,42	1,16	57,24	3,84	-	-	-
Разом	41 617	288	23 280	700	10 783	4 420	1 946	61	139
	100,00	0,69	55,94	1,68	25,91	10,62	4,68	0,15	0,33

*Складено за: [18].

Закріпачені міщани-землероби багатьох приватних міст і містечок подавали судові позови, доказуючи, що вони ніколи не були кріпосними. Вони, посилаючись на королівські привілеї, обґрунтовували неправильність їх запису до кріпосного стану й свої права на землю. Такі справи розглядалися вищими судовими та урядовими інстанціями (сенатом, Державною радою), але вирішувалися не на користь міських жителів. Наприклад, ще в 1796 р. до Волинського намісництва надійшло прохання від «жителів Ковельської округи местечка Михновки Данила Понеделка и Григория Столярчука о освобождении их на силе привилегии от порабощения владельцем Вкрынским дедичем и Мусановским посессором». Вони вважали, що є міщанами, а не підданими власника містечка. Намісництво доручило Ковельському нижньому земському суду розглянути документи, які мав поміщик Вкринський на це містечко, а до цього часу його мешканці мали залишатися «в законном повиновении владельца». Прийняте земським судом і губернським магістратом рішення було не на користь міхнівських жителів [24, арк. 60–60 зв., 105].

Тоді ж мешканці містечка Смідин Ковельського повіту подали «просьбу» визнати їх міщанами. Від них вимагалось подати документи на міщанські права для розгляду у відповідну комісію, створену для трьох повітів: Ковельського, Луцького й Володимир-Волинського. Представник громади Смітина Зеновій Дорошук подав 16 таких документів, але все ж таки «владающий тем местечком Мьончинский приписывает себе жителей тамошних в подданство» [24, арк. 165–166].

Такі ж документи на підтвердження міщанства в губернський магістрат подали мешканці містечок Миляновичі та Вижви, які входили до володінь княгині Яблоновської [24, арк. 167–169].

Таблиця 5

Соціальна структура містечок Волинської губернії в 1798 р.*

Повіт	Кількість міст і містечок	Усього населення в місті й містечках	У тому числі							
			купці	міщани	духовенство	селяни	шляхта	вільні люди	цигани	іноземці
Володимир-Волинський	12	7452	3	1 832	136	4 765	380	329	7	-
		100,00	0,04	24,58	1,83	63,95	5,10	4,41	0,9	-
Дубенський	16	12 354	3	3 567	328	7 808	448	200	-	-
		100,00	0,02	28,87	2,66	63,20	3,63	1,62	-	-
Житомирський	13	21 527	106	4 289	330	12 908	3 091	437	10	354
		100,00	0,49	19,92	1,53	59,97	14,37	2,03	0,05	1,64
Заславський	7	13 930	-	1 802	224	10 819	887	177	-	21
		100,00	-	12,93	1,61	77,67	6,37	1,27	-	0,15
Ковельський	15	8871	-	2 552	181	5 608	407	117	6	-
		100,00	-	28,76	2,04	63,22	4,59	1,32	0,07	-
Кременецький	11	8954	-	2 431	178	6 015	308	-	22	-
		100,00	-	27,15	1,99	67,18	3,44	-	0,24	-
Луцький	10	9763	-	3 909	140	5 348	259	107	-	-
		100,00	-	40,04	1,43	54,78	2,65	1,10	-	-
Новоград-Волинський	10	15 737	14	2 076	276	11 272	1 092	992	15	-
		100,00	0,09	13,19	1,75	71,64	6,94	6,30	0,09	-
Рівненський	11	9646	3	1 899	148	6 392	459	745	-	-
		100,00	0,03	19,69	1,53	66,27	4,76	7,72	-	-
Овруцький	11	5776	-	1 048	124	4 383	183	38	-	-
		100,00	-	18,14	2,15	75,88	3,17	0,66	-	-
Острозький	8	7240	-	1 170	178	4 694	1 022	177	-	-
		100,00	-	16,16	2,45	64,83	14,12	2,44	-	-
Старокостянтинівський	8	11 128	-	2 169	142	8 186	611	9	11	-
		100,00	-	19,49	1,28	73,56	5,49	0,08	0,10	-
Разом	132	132 377	129	28 744	2 385	88 198	9 147	3 328	71	375
		100,00	0,10	21,71	1,80	66,64	6,91	2,51	0,05	0,28

*Складено за: [18].

В усіх випадках закріпачення підтверджувалося ревізькими «сказками» 1795 р., а чинш і податки на користь власника – правами його власності на землю. Якщо в Речі Посполитій формальне соціальне становище було наслідком традиційних прав і привілеїв, витоки яких сягали середньовіччя й устанавлювалися корпораціями або визнавалися за правом традиції, то в Російській імперії – результатом створених державою правових визначень.

Категорія цехових ремісників, до якої входили майстри, підмайстри й учні, записані в цех для заняття своїм ремеслом, у кінці XVIII ст. існувала формально та за своїм фактичним становищем не відрізнялася від міщан. Цехові не були закритою корпорацією: доступ у цехи й вихід із них не викликав особливих труднощів, тому в «Описі» 1798 р. вони не виділені в окрему соціальну групу. Однак, показуючи рівень розвитку ремесла в окремих містах, автори документа зазначали, скільки ремісників тієї чи іншої спеціальності працювало в місті. Наприклад, у Житомирі нараховувалося 10 цехів, а цеховими майстрами були 34 кравці, 19 ювелірів і три годинників, 22 шевці, 23 столяри, 12 ковалів, дев'ять гончарів, 28 пекарів, дев'ять кушнірів, вісім живописців, 20 різників-євреїв [18, ч. 1, л. 1].

До верхівки власне міського (тобто в становому розумінні) населення належали купці (християни та євреї). У Волинській губернії вони склали лише чверть відсотка від усього населення (див. табл. 2). Купці переважно зафіксовані в містах (див. табл. 3), де вони мали заявляти («оголошувати») про свій капітал і записуватись у відповідні гільдії. Найбільше їх осіло в тогочасних важливих торгових центрах – Бердичеві (76 осіб), Дубні (49), Острозі (46). У Бердичеві, переважна частина якого належала князю Матвію Радзивілу, був побудований власником гостинний двір, де на першому поверсі розмістилися крамниці, а на другому мешкали іноземні купці «німецької нації»; у містечку нараховувалося 126 дерев'яних крамниць, щорічно проходило п'ять ярмарків, найбільший із яких був Онуфріївський (12 червня); на них приїжджали купці «з Галичини, Молдови, Валахії, Туреччини і Росії», щорічно бувало до 10 тисяч «гостей» [18, ч. 1, л. 8 об. – 9].

Купці, визначені в російських законах як «стан», не мали спадкових прав: належність до цього стану досягалася шляхом особистого вибору (див. також: [23, с. 133–136]). Міщани вступали в купецькі гільдії – об'єднання з відповідними привілеями – за наявності в них певного мінімального «оголошеного» капіталу. Як відзначив П. Г. Риндзюньський, «купецькі права присвоювались міщанам не “за народженням”, а ціною по суті купівлі, за згоду сплачувати податки у визначеному розмірі» [19, с. 44]. Тому купецтво не було станом у повному значенні цього слова. Якщо збіднілий дворянин залишався дворянином, а священик, який утратив парафію, не втрачав духовного сану, то розорений купець автоматично переходив до стану міщан. Межа між становими групами купців та міщан визначалася майновим цензом, тобто чинником нестанового характеру, але за купецтвом закріплювалися виразно станові привілеї. Оновлення складу купців свідчило про стирання станових меж між купцями й міщанами.

Для майнового становища міщанина існувала відносна, верхня межа, переступивши яку, він ставав купцем, але нижньої межі не існувало. Навіть перебуваючи в повній скруті, він залишався міщанином. Міщанство й купецтво були фактично не двома, а одним міським станом, найбагатша частина якого й була купецтвом. Перехід із цього міського стану до складу інших станів не був правилом [21, с. 171].

За «Описом» 1798 р. найчисельнішим серед міського населення Волині було селянство: його питома вага складала 57 %. Однак у повітових містах селян нараховувалося всього 26 % міської людності, а в містечках – аж 67 % (див. табл. 2, 3, 4). Разом із власне селянами до цього стану зарахували міських християн, які не увійшли до складу шляхти, духовенства, купецтва й міщанства. Майже всіма селянами володіла шляхта (89 %), лише 4 % – духовенство (переважно католицькі монастирі), а решта належала до категорії державних селян.

У структурі населення Волинської губернії як окрема соціальна категорія виділені вільні люди. Близько половини з них мешкало в містах і містечках та складало до 3 % міського населення. Це були переважно вихідці з Австрії та Пруссії, котрі осіли в цьому краї.

На межі XVIII і XIX ст. австрійські піддані вільно переселялись у володіння російського імператора. Прикордонна охорона не мала права їх затримувати, а вільно пропускати вглиб губернії, видавши лише «кордонне свідоцтво» [6, арк. 3]. Із цим документом, який мав силу паспорта,

упродовж трьох місяців особа могла пошукати собі місця для постійного проживання. Якщо австрійський переселенець осідав на поміщицьких землях, то кордонне свідоцтво він повинен був пред'явити для запису в повітовий земський суд. Якщо ж він записувався в купецький або міщанський стан, то зазначений документ разом з особистим письмовим зверненням і письмовою згодою кагальних (для євреїв) або гмінних (для християн) прийняти переселенця у свою громаду подавався в магістрат [5, арк. 502]. Після цього магістрат обов'язково записував нового мешканця міста та членів його сім'ї в ревізьку «сказку». Завершувалася процедура «набуття громадянства» складанням присяги на вірність російському престолу. Відомості про переселенців із магістрату надсилались у губернське правління й казенну палату [7, арк. 24].

У Заславі, Житомирі, Рівному та трьох містечках «Опис» 1798 р. зафіксував кілька десятків іноземців. Це могли бути торговці, кваліфіковані ремісники, художники, гувернантки, які не прийняли російського підданства. Наприклад, наприкінці XVIII ст. князь Чарторийський одним із перших на Волині запросив німецьких майстрів до Корця. Уже в 1783 р. там побудовано для них кірху. Невелика німецька колонія виникла й у Житомирі [25, с. 10, 14]. У загальній структурі міського населення іноземці складали менше одного відсотка.

У матеріалах перепису 1795 р. та в «Описі» 1798 р. в окрему групу міських мешканців виділено циган. Навіть осівши, вони не займались обробіткою землі, а ремеслом, мобільною торгівлею. Деякі з них наймалися на роботу як ковалі, коноводи, музиканти, дресирувальники звірів [8, с. 132–133].

Серед міського населення близько 8 % складала шляхта – один із привілейованих (неподатних) станів; при цьому в містах шляхти було більше на 3,7 %, ніж у містечках (див. табл. 3, 4, 5), що можна пояснити включенням до цього стану чиновників, які концентрувались у повітових центрах. Загалом у містах і містечках мешкала п'ята частина всього шляхетського стану губернії. Хоча шляхта не була соціально однорідною, але в «Описі» 1798 р. не виділено в її складі різних груп. У Речі Посполитій шляхта поділялася на чотири категорії: повноправна шляхта (землевласники, магнати й шляхта на державній службі), дрібні землевласники, чиншова шляхта, шляхта, яка перебувала на приватній службі або утримувалася з різних неземлеробських занять [28, с. 31–34]. Матеріали ревізії вирізняли шляхту помісну («дідичів» і «посесорів», які володіли маєтками на правах власності або оренди чи застави) і непомісну («околичну», «чиншову» й «находящуюся в услужении») [17, документ № 2]. Очевидно, у містах та містечках осіли переважно шляхтичі, які господарювали на чужій землі, сплачуючи грошовий чинш або перебували на службі на різних посадах у маєтках заможних землевласників. У кожному приватному місті й містечку було управління маєтком, яке називалося здебільшого економією або фільварком, а в Дубні й Рівному – замками.

У містах і містечках було зосереджено 21 % усього духовенства губернії – ще одного привілейованого стану в Російській імперії. Як і паства, воно представляло три християнські конфесії: православну, унійну та католицьку. Серед міського населення біле й чорне духовенство складало менше 2 %; чисельно переважали православні священико- та церковнослужителі – 62 % від усього міського духовенства, що може свідчити про успішність стимульованого новою владою переходу унійних парафій на «благочестіє». У 1798 р. на Волині православні вірні мали 1076 церков [20, с. 443], або 69 % від усіх унійних парафій, що діяли до 1772 р. на землях, які склали Волинську губернію (підраховано за: [26, с. 256–590]). Католицького духовенства найбільше було в Луцьку, де в кількох католицьких монастирях, кафедральному костелі й семінарії нараховувалася 141 духовна особа, в Олиці – 47 осіб, у Заславі – 44 особи. У Почаєві в місцевому василіанському монастирі чернеча громада об'єднувала 74 особи, в Овручі – 25, Корці – 45 черниць-василіанок.

Якщо порівняти соціальну структуру населення повітових міст Волинської губернії та європейської частини Російської імперії наприкінці XVIII ст., то можна помітити певні відмінності (див. табл. б).

Насамперед власне міські стани (купці та міщани) у волинських повітових містах становили трохи більше половини від загальної кількості мешканців, у той час як у Європейській Росії їх було десь на 20 % менше. У містах Волинської губернії удвічі більше мешкало дворян (шляхти) і чиновників, ніж у Європейській Росії. Також у волинських містах селяни складали приблизно четверть мешканців, а в Європейській Росії – третину. Переписи кінця XVIII ст. ще не зафіксували на Волині так званих військових станів і різночинців (хоча до останніх близькі за соціальною позицією вільні

Порівняльна таблиця соціальної структури населення повітових міст Волинської губернії та Європейської Росії наприкінці XVIII ст.*

Соціальна група	Волинська губернія (1798 р.)		Європейська Росія (1782 р.)	
	осіб	%	осіб	%
Міські стани (купці й міщани)	23 568	56,6	862 100	35,7
Дворяни й чиновники	4420	10,6	121 400	5,0
Духовенство	700	1,7	61 900	2,6
Селяни	10 783	25,9	797 200	33,0
Вільні люди й цигани	2007	4,8	-	-
Військові стани	-	-	275 600	11,4
Різночинці	-	-	298 600	12,3
Іноземці	139	0,4	-	-
Разом	41 617	100,00	2 416 800	100,0

*Складено за: [18; 10, с. 210].

люди). Зміст поняття «різночинець» постійно змінювався і в другій чверті XIX ст. різночинцями називали «людей, які перебували в перехідному становищі й зобов'язані через певний термін приписатися до якогось стану» [22, с. 264], це були неподатні люди [3, с. 107–124].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, наприкінці XVIII ст. у містах і містечках Волинської губернії продовжували існувати основні стани, характерні й для попереднього періоду. Однак поступово розмивалися межі цих соціальних груп. Базовий юридичний поділ у Росії проходив не за станами, а на тих, хто підлягав подушному оподаткуванню, і тих, хто йому не підлягав. Соціальна політика держави була спрямована не на формування станів, а на визначення того, яка група населення була внесена в реєстр обтяжених подушним податком, а яка буде з нього виключена. Зарахування до податного стану призводило до зниження юридичного статусу (бути підданим фізичним покаранням), важких обмежень (наприклад обмеження права пересування) і повинностей (рекрутська повинність). Поділ суспільства на платників та неплатників подушного податку заклав основу для формування різних ієрархічних соціальних груп.

Джерела та література

1. Брянцева Т. П. Генеральний перепис 1797–1798 рр. про міське населення Волині / Т. П. Брянцева // Вісник Київського державного університету. – Серія історії. – Київ, 1975. – Вип. 17. – С. 69–76.
2. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т. П. Брянцева // Вісник Київського державного університету. – Серія історії. – Київ, 1981. – Вип. 21. – С. 79–87.
3. Вульфсон Г. Н. Понятие «разночинец» в XVIII – первой половине XIX в. (некоторые наблюдения) / Г. Н. Вульфсон // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья : сб. ст. / отв. ред. Ю. И. Смыков. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1967. – Вып. 1. – С. 107–124.
4. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21 // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXII. – № 16 188. – С. 358–384.
5. Державний архів Волинської області, ф. 363, оп. 1, спр. 50.
6. Державний архів Волинської області, ф. 368, оп. 1, спр. 21.
7. Державний архів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 137.
8. Зиневич Н. Институт цыганских королей в Речи Посполитой (источники и историография) / Н. Зиневич // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі : зб. навук. артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы ; рэдкал. : В. В. Даніловіч, І. П. Крэнь, І. І. Соркіна, Г. А. Хацкевіч (адк. рэдактары). – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 126–138.
9. Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією / М. Г. Крикун // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – 1978. – Вип. 14. – С. 95–102.
10. Миронов Б. Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / Б. Н. Миронов // Генезис и развитие феодализма в России: проблемы истории города. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – С. 197–224.
11. О привидении, в точную известность качества казенных имений, состоящих в областях, от Польши приобретенных, и о произведении новой оным люстрации. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Апреля 10 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXV. – № 18 475. – С. 187–189.

12. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии. Именной [указ], данный правящему должность минского, изяславского и брацлавского генерал-губернатора Тутолмину. 1795. Мая 3 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXX. – № 17 327. – С. 694–695.
13. О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 354. – С. 728.
14. О распоряжениях в польских областях, занятых российскими войсками. Именной [указ], данный генералу Кречетникову. 1792. Декабря 8 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 090. – С. 388–391.
15. О устройении городов в Брацлавской губернии и о назначении суммы на губернские расходы. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского Тутолмину. 1795. Мая 22 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 336. – С. 701.
16. Об учинении новой генеральной в государстве ревизии. Именной [указ], данный Сенату. 1794. Июня 23 // ПСЗ РИ. – Собрание первое. – Санкт-Петербург : Тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 221. – С. 529.
17. Переписи населения России: итоговые материалы подворных переписей и ревизий населения России (1648–1858). – Москва : [б. и.], 1972. – Вып. VII. – 62 с.
18. Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1–12.
19. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рындзюнский. – Москва : Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
20. Рункевич С. Г. История Минской архиепископии (1792–1832 гг.) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православною церковью в 1794–1796 гг. – Санкт-Петербург : Тип. А. Катанского и К°, 1893. – 572, XXXVII с.
21. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг. // Исторические записки. – Москва : Наука, 1978. – Т. 102. – С. 153–181.
22. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центрального статистического комитета. – Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1863. – Вып. 2 : Наличное население империи в 1858 году. – 330 с.
23. Фриз Г. Л. Сословная парадигма и социальная история России / Г. Л. Фриз // Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период. – Самара : Изд-во «Самарский ун-т», 2000. – С. 121–162.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 946, оп. 1, спр. 1.
25. Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Z. Cichocka-Petrażycka. – Warszawa : Neuman and Tomaszewski zakład graficzny we Włocławku, 1933. – 168 s.
26. Kołbuk W. Koźcioły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. 1772–1914 / W. Kołbuk. – Lublin : RW KUL, 1992. – 635 s.
27. Magazin für die neue Historie und Geografie angelegt von A. F. Büsching. – Halle, 1788. – Theil XXII. – 568 S.
28. Rostworowski E. Iu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty? / E. Rostworowski // Kwartalnik Historyczny. – 1987. – Nr 3/4. – S. 3–40.

Карлина Оксана. Социальный состав жителей городских поселений Волынской губернии в конце XVIII в. В статье раскрыта социальная структура населения городов и местечек Волынской губернии на основании анализа «Географической и экономической описи Волынской губернии 1798 г.», которая содержит богатый материал о населенных пунктах и жителей края. Сделан вывод о сохранении в конце XVIII в. в городах и местечках новосозданной губернии основных сословий, характерных и для предыдущего периода. Однако под влиянием социальной политики Российской империи, направленной на определение того, какую группу населения следует внести в реестр обремененных подушным налогом, а какую исключить из него, социальные границы между сословиями постепенно размывались. Включение в податное сословие мещан вело к понижению их юридического статуса. В конце XVIII в. заложена основа для формирования разных социальных групп среди городского населения Волыни.

Ключевые слова: Волынская губерния, городские поселения, поземельная перепись, социальное сословие, социальная группа.

Karlina Oksana. Social Structure of Habitants of Town Settlements of the Volhynian Gubernia in the end XVIII of Century. The article depicts the social structure of the Volhynian Gubernia towns and burghs population based on the «Geographical and economic outline of the Volhynian Gubernia in 1798». The source offers plethora of

data about towns, burghs and villages of the region, and their inhabitants. The author comes to the conclusion that at the end of the XVIII century the main population strata characteristic for the previous period could still be observed in the towns and burghs of the newly-formed gubernia. However, the social policies of the Russian Empire, aimed at defining which groups had to pay capitation tax and which did not, gradually eroded social differentiation. The legal status of the townspeople declined when taxes were incurred on them. XVIII century laid foundations for the emergence of various social groups amongst the townspeople of Volhynia.

Key words: Volhynian Gubernia, town settlements, land census, social estate, social groups.

Статтю подано до редколегії
22.04.2017 р.

УДК 94(477):(031)

Степан Борчук

Висвітлення та оцінки Емського указу 1876 р. в українській енциклопедистиці

Проаналізовано особливості висвітлення в українських енциклопедичних проектах ХХ ст. передумов видання, змісту та історичного значення Емського указу 1876 р. Розглянуто три завершені енциклопедичні проекти, що у своїй основі мали зовсім різні методологічні й історіографічні підходи: «Енциклопедію українознавства», «Українську радянську енциклопедію» та «Енциклопедію історії України». Компаративний аналіз відповідних статей дав підставу встановити, що найбільш повно Емський акт висвітлено в сучасній «Енциклопедії історії України». Водночас у пропонованому дослідженні зазначено, що низку аспектів цієї проблематики потрібно доопрацювати й урахувати під час творення наступних енциклопедичних видань.

Ключові слова: Емський указ, антиукраїнська політика, українська енциклопедистика, «Енциклопедія українознавства», «Українська радянська енциклопедія», «Енциклопедія історії України».

Постановка наукової проблеми та її значення. Українське питання в Російській імперії та заборона українського друкованого слова в імперському інформаційному просторі – одна з ключових історичних проблем ХІХ ст. Широкій громадськості відомі факти про сутність і значення таких імперських заборонних актів, як Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., однак часто поза увагою сучасних дослідників цієї проблематики залишаються характер й особливості відображення генезису, сутності та значення Указу 1876 р. у вітчизняній енциклопедистиці. Адже саме остання має віддзеркалювати рівень підсумкових історичних знань про подію чи процес на певному етапі розвитку вітчизняної науки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Сучасна історіографія з вивчення антиукраїнських заборон у Російській імперії достатньо широка, представлена різними працями. Так, політика російського самодержавства в «українському питанні» стала предметом як українських, так і російських учених. Зокрема, аспекти, пов'язані з висвітленням сутності Емського указу, в історіографії частково розкрито в дослідженнях з історії царської цензури (О. Кирієнко [3], О. Овсієнко [6], Н. Щербак [13]), видавничої справи (С. Петров [7], М. Тимошик [9]), місця «українського питання» в імперському політичному просторі (О. Міллер [4], І. Міхутіна [5]). Серед найновіших фундаментальних робіт варто виділити виданий у 2013 р. Інститутом історії України НАН України збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», у якому крізь призму архівних джерел висвітлено передумови, обставини та наслідки появи й функціонування Валуєвського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., інших нормативних документів, що обмежували присутність українського слова в інформаційному просторі Російської імперії [11].

Мета дослідження – аналіз особливостей висвітлення в українських енциклопедичних проектах одного з найбільш жорстких антиукраїнських заборонних актів російського самодержавства – Емського